Netypické přízvukování v češtině

Radek Skarnitzl Fonetický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

Atypical stress distribution in Czech

Abstract: Lexical stress has received a lot of attention in Czech, but some questions remain unresolved. This paper examines two such aspects related to untypical stressing in Czech. The first concerns the length of anacruses (most sources admit the possibility of only one unstressed syllable at the beginning of a prosodic phrase). The second aspect is monosyllabic stress groups, and specifically situations which involve stress clash. Both anacruses and stress clash contexts are investigated in a corpus of two communicatively valid genres, newsreading and audiobooks (with 16 speakers for each genre), and related to the information structure of the utterances. The analysis revealed that more than one quarter of anacruses contain two (and rarely even three) syllables; typically such longer anacruses feature words which are contextually predictable and/or are semantically bleached. As for monosyllabic stress groups, more than two thirds have been surprisingly found to be formed by synsemantic rather than autosemantic words; these items thus reveal a prosodic-semantic conflict, with prosodic prominence occurring in informationally weak contexts.

Key words: lexical stress; stress group; anacrusis; stress clash; Czech

Klíčová slova: slovní přízvuk; mluvní takt; anakruze; střet přízvuků; čeština

1. Úvod

Slovní přízvuk je téma, jemuž bylo v češtině věnováno poměrně hodně pozornosti, a to jak z hlediska jeho akustických korelátů, tak i jeho pozice ve slově. Výzkumy posledních let však odhalují stále nové otázky, především když je cílem popsat řečové chování mluvčích v projevech, které jsou komunikačně funkční a nejsou pronášeny ve více či méně umělých laboratorních podmínkách bez zjevného komunikačního účelu.

Přízvuk je definován jako relativní prominence jedné slabiky ve srovnání se slabikami okolními a koreláty této prominence lze najít ve všech akusticko-percepčních doménách (Gordon – Roettger, 2017). Přízvučná slabika (resp. většinou se měří její jádro) tak může vykazovat typicky vyšší základní frekvenci (f_0) nebo výraznější pohyb f_0, což se percepčně projevuje odlišnou vnímanou výškou. Přízvučná slabika může být vyslovena s větším mluvním úsilím; vyšší vnímaná hlasitost pak může být akusticky realizována vyšší intenzitou nebo plošším (vyrovnanějším) spektrálním sklonem. Přízvučný vokál může také být delší a může mít odlišnou kvalitu: nepřízvučné samohlásky mohou být redukovány a centralizovány směrem ke střední středové samohlásce *schwa* [ə], zatímco samohlásky přízvučné mohou být realizovány periferněji, výrazněji. Je dobře známé, že

v jazycích, v nichž slovní přízvuk nemá distinktivní, ale pouze delimitativní funkci, není silný požadavek na výrazný akustický (a percepční) rozdíl mezi přízvučnými a nepřízvučnými slabikami (Cutler, 2005). I tak je však neobvyklé, že by přízvučná slabika nevykazovala prakticky žádné pozitivní výchylky akustických parametrů, jak je tomu v češtině: komplexní studie rozličných parametrů na jednotném řečovém materiálu (Skarnitzl, 2018) ukázala, že ve spontánní (příp. semispontánní) řeči přízvučné slabiky nejsou vyšší, hlasitější ani delší a jejich vokály se svou kvalitou neliší od vokálů ve slabikách nepřízvučných. Spíše než prominencí přízvučné slabiky je proto přízvuk v češtině realizován specifickým průběhem prozodických vlastností skrz mluvní takt a nespojitostí mezi mluvními takty. Především jde o průběh melodický, jak ukázaly dřívější i novější studie (Janota – Palková, 1974; Palková – Volín, 2003; Volín, 2008; Volín – Skarnitzl, 2022): druhá (popřízvučná) slabika českého mluvního taktu je často vyšší než slabika první, a tříslabičné a delší mluvní takty tak vykazují specifický stoupavě-klesavý charakter. Za druhé se ukázalo, že poslední slabika mluvního taktu bývá nejdelší (Skarnitzl, 2018) a že je tato diskontinuita v temporální oblasti posluchači vnímatelná (Skarnitzl – Volín, 2019).

Co se týče umístění slovního přízvuku, situace se zdá být jednodušší; je dobře známo, že přízvuk v češtině je pevný a nachází se na první slabice mluvního taktu (Ondráčková, 1954a). Odlišně se chovají jednoslabičná slova, která se často shlukují do jednoho mluvního taktu (např. ˈ*To by mě* ˈ*zajímalo* | ˈ*kdy se už Ben* ˈ*vrátí*)[1] a fungují jako příklonky. K tomu samozřejmě dochází nejen v češtině, protože mluvčí mají obecně sklon nepřízvukovat dvě po sobě jdoucí slabiky a vyhýbat se tak střetu přízvuků (Tilsen, 2012; Volín – Skarnitzl, 2018, s. 66). Jednoslabičná slova na začátku prozodické fráze (dříve také promluvového úseku; viz Volín – Skarnitzl, 2018) mohou být nepřízvučná a fungovat jako předrážky, nazývané též anakruze (např. *Žák* ˈ*tvrdil* | *že* ˈ*neví*). Navíc spojení původní jednoslabičné předložky s následujícím slovem nese přízvuk většinou na předložce (např. ˈ*Po návratu* ˈ*do Prahy* | ˈ*spěchal hned* ˈ*do práce*). Podrobněji pravidla pro umístění přízvuku rozebírá Palková (1994, s. 280–283), která zároveň připouští, že v běžné mluvě může docházet i k dalším realizacím. Některé z těchto odlišných realizací se již staly předmětem výzkumu. Například Skarnitzl (2014) ukázal, že přízvuk se z jednoslabičné předložky přesouvá na následující slovo, zejména pokud se nejedná o podstatné jméno, pokud je toto následující slovo dlouhé a pokud přesun vede k rytmičtějšímu uspořádání po sobě jdoucích mluvních taktů (srov. realizaci *Po* ˈ*očekávaném* ˈ*návratu do* ˈ*Barcelony* | ˈ*spěchal hned* ˈ*do práce*). Nejnovější studie ukazují, že shlukování slov do jednoho mluvního taktu se účastní nejen jednoslabičná, ale i delší slova (Volín – Skarnitzl, 2020): snadno si v běžné mluvě lze představit realizace jako ˈ*Zítra už nebude* ˈ*zataženo* nebo ˈ*Až se Tomáš* ˈ*naobědvá* | ˈ*plánuje dodělat* ˈ*prezentaci*, v nichž by zůstala nepřízvučná dokonce i tříslabičná slova. Je zajímavé, že na tuto možnost poukázala ve své studii již Ondráčková (1962), avšak podrobnější faktory vedoucí k podobnému

[1] Svislice ‖ a | značí hranici prozodické fráze a polofráze; v prozodické transkripci založené na systému ToBI by se jednalo o předělové indexy 4 a 3. Krátká svislice ˈ signalizuje lexikální přízvuk. Přepisy příkladů jsou v celém článku uváděny kurzívou, cílové jevy jsou navíc podtrženy.

„deakcentování“ doposud nebyly identifikovány (srov. Palková, 1994, s. 283, která uvádí těsné spojení jako ˈ*vzali* <u>*s sebou*</u> ˈ*další* ˈ*odborníky* jako možnost přimknutí dvouslabičného slova ke slovu předcházejícímu).

Tento článek navazuje na představené poznatky a zaměřuje se na dva podrobněji neprozkoumané případy, v nichž se přízvukování v češtině vymyká popsaným pravidlům. První případ se týká výše zmíněných anakruzí, tedy nepřízvučných slov na počátku prozodické fráze. Druhý případ se týká jednoslabičných mluvních taktů, tzn. takových, u nichž se jednoslabičné slovo nesloučí se sousedním slovem do jednoho taktu a u nichž z tohoto důvodu dojde ke střetu přízvuků. Kromě prozkoumání výskytu obou případů netypického přízvukování je cílem tohoto článku popsat i vztah jednotlivých výskytů k informační struktuře. Následující oddíl představí řečový materiál, v němž jsou případy zmíněného přízvukování analyzovány, a další metodologické aspekty výzkumu. Oddíly 3 a 4 se pak postupně budou podrobněji věnovat anakruzím a jednoslabičným taktům.

2. Metoda

Pro zkoumání byly použity nahrávky dvou žánrů, které jsou čtené, avšak pronášené s jednoznačným komunikačním účelem a s jasně definovatelným publikem. První žánr představují zpravodajské relace Českého rozhlasu 1 a 2. Původní analogové nahrávky, pořízené mezi lety 2002 a 2009, byly digitalizovány jako soubory formátu WAV. Hlasatele Českého rozhlasu je možné považovat za uživatele kultivované mluvy, za nositele jakéhosi řečového vzoru; nahrávky by tedy měly obsahovat standardní a snadno srozumitelnou výslovnost. Na druhé straně je však známé, že se u rozhlasových mluvčích mohou vyskytovat různé manýrismy, jako specifická intonace, nevhodné vkládání rázu před konsonanty (např. *ʔdobrý den*), vkládání vokálu *schwa* (např. *zítra bude pětə až devětə stupňů*) a podobně. Korpus rozhlasových nahrávek použitý v této studii obsahuje řeč 16 mluvčích (osmi hlasatelek a osmi hlasatelů), od každého dva až tři zpravodajské bulletiny. Celkové trvání rozhlasových nahrávek je 118 minut, průměrně téměř 7,5 minuty řečové produkce na jednoho hlasatele.

Druhý žánr zahrnuje úryvky z audioknih čtených profesionálními českými herci. Jedná se o výběr audioknih, kde jeden herec čte celou knihu, ačkoli v některých z nich při přímé řeči do jisté míry dochází k „hraní“ jednotlivých rolí, a tedy k částečným změnám hlasu; audioknihy, kde dochází k výrazným změnám v hlasu jednotlivých postav, však do výběru zařazeny nebyly. Nahrávky byly staženy jako komprimované, ale kvalitní soubory (MP3 s datovým tokem 320 kb/s) a následně konvertovány do formátu WAV. I korpus audioknih obsahuje nahrávky 16 mluvčích (osm hereček a osm herců), celkové trvání nahrávek je přes 133 minuty, tedy průměrně téměř 8,5 minuty na jednoho mluvčího. Tento řečový materiál je zároveň částečně srovnatelný s materiálem Ondráčkové (1962), jejíž korpus byl z velké části tvořen nahrávkami čtených literárních děl (viz níže v oddílu 3). Celkově obsahuje řečový materiál každého z 32 (16 hlasatelů a 16 herců) mluvčích minimálně 1000 slov.

Přízvučné a nepřízvučné slabiky byly ve všech nahrávkách identifikovány na základě důkladné poslechové analýzy všech mluvních taktů v širším i užším kontextu. Analýzu

provedli dva zkušení fonetici v programu Praat (Boersma – Weenink, 2022), kdy jeden vždy kontroloval anotaci druhého a nejasné položky (průměrně mezi 2 a 3 % případů) byly rozhodnuty společně. Analýza byla dokončena před započetím výzkumu popisovaného v tomto článku, tedy v době, kdy ještě nebyly formulovány žádné konkrétní hypotézy týkající se přízvukování. Data byla zobrazena pomocí balíčku *ggplot2* (Wickham, 2016) v prostředí R.

3. Anakruze

Anakruzemi neboli předrážkami se v rámci výzkumu českého přízvuku zabývalo více jazykovědců, přibližně do poloviny 20. století však byly uváděné příklady založeny na psaných textech, na introspekci autora nebo na řeči zaslechnuté od jiných mluvčích (viz např. Král, 1909; Trávníček, 1924; Mathesius, 1931). Autoři se v této době liší v tom, jestli pro ně první slabika ve spojeních jako *pan učitel*, *dnes ráno* či *je divné* je nepřízvučná (*pan ˈučitel*; Král, 1909, s. 229), nebo jestli nese vedlejší přízvuk (tedy *ˌpan ˈučitel*; Trávníček, 1924, s. 10). Trávníček sám však připouští obě možnosti jako reálné s tím, že hranice mezi nimi nemusí být vždy zřejmá. Je zajímavé, že Král (1909, s. 236) i Trávníček (1924, s. 31) připouštějí existenci i dvouslabičných anakruzí, např. ve větách *ale ˈon to ˈnechce*; *věru ˈhrozně se ˈmýlíš*; *ještě ˈnemohu* (ačkoli Trávníček je opět přepisuje s vedlejším přízvukem).

Mathesius (1931, s. 75–76) na základě neformálních pozorování shrnuje nejčastější typy slov, které tvoří anakruzi; kromě slov gramatických (zájmena, spojky) zmiňuje výrazy vyjadřující množství nebo míru (*tři ˈkoruny to ˈstálo*; *půl ˈhodiny tu ˈstojíte*; *koš ˈsmetí jsme ˈvynesli*), kontextově zapojená substantiva (*strýc ˈnepřijel*; *džbán ˈtaky ˈmusíte ˈutřít*) nebo slovesné tvary (*jsem ˈzvědavá*; *přijď ˈhned*). Pro Mathesia (ibid., s. 79) je „nedůrazný počátek větný tvořen napořád jediným jednoslabičným slovem, a jen zcela výjimečně se vyskytují případy, že v nedůrazném počátku stojí slovo dvojslabičné (např. nedůrazné *ale*)“.

Empirické výzkumy přízvukování v češtině založené na analýze zvukových nahrávek lze vysledovat do poloviny 20. století, kdy se anakruzemi v rámci svých studií o rytmickém uspořádání češtiny zabývala Ondráčková (1954b, 1962). Poslechovou analýzou více než 64 tisíc mluvních taktů, které pocházely převážně ze čtených literárních děl, zjistila, že *předrážkové takty* tvoří přes 4 % všech taktů a že nejčastěji jsou zastoupeny spojky *a* (56 % všech anakruzí) a *že* (10 %) a dále pak slova *co*, *je*, *když*, *jak* a *i* s výskytem mezi 2 a 3 %. Podle Ondráčkové jsou anakruze „proneseny nápadně hlubším tónem a menší silou, než je pronesena první slabika následujícího taktu“ a „tónový a silový interval mezi taktovou předrážkou a následujícím taktem je značný“ (Ondráčková, 1954b, s. 150).

Zajímavé je Ondráčkové pojetí anakruze jako samostatného mluvního taktu (navazuje v tom na Bohuslava Hálu, např. Hála, 1947). Věta *Co ˈděláte?* se pak podle ní skládá ze dvou mluvních taktů, z nichž první je anakruzí. Toto řešení prosazuje Ondráčková proto, že kontakt slabiky, na níž se anakruze realizuje, s následující přízvučnou slabikou není podle ní tak těsný jako kontakt dvou slabik v rámci běžného mluvního taktu. Proti

chápání anakruze jakožto samostatného taktu se vymezuje Daneš (1957, s. 23), podle něhož takové řešení v podstatě popírá vlastní definici mluvního taktu jakožto rytmického celku spojeného jedním přízvukem (Ondráčková, 1954a, s. 27). Podobně jako Daneš k předrážkám přistupuje Churaňová (2014): považuje je za jednoslabičné nepřízvučné slovo, které se přiklání k následujícímu taktu.

Je pozoruhodné, že tyto novější prameny mají – především v kontrastu vůči popisům Krále (1909) a Trávníčka (1924) – společné to, že anakruzi popisují jako něco, co se týká výhradně slov jednoslabičných (srov. i Palková, 1994, s. 281; Palková, 2013). Nedávná analýza však poukázala i na nezanedbatelné zastoupení delších anakruzí (Volín et al., 2024, oddíl 4.1.3), jimž se v následujících odstavcích budeme věnovat podrobněji.

Jak ukazuje tabulka 1, řečový materiál analyzovaný pro účely této studie obsahuje celkově 1834 anakruzí. Takty s anakruzí se relativně častěji vyskytují v audioknihách (9,5 %) než v rozhlasovém zpravodajství (6,2 %). Není překvapivé, že výraznou většinu tvoří anakruze jednoslabičné (celkově jsou v materiálu zastoupeny ze 72,5 %). Z toho je však zároveň zřejmé, že anakruze delší nejsou nijak výjimečné. Dvou- i tříslabičné anakruze, jichž je dohromady 504, jsou četnější v rozhlasovém zpravodajství.

Tabulka 1: Počet (n) a poměr zastoupení anakruzí v audioknihách a rozhlasovém zpravodajství (rozděleno podle počtu slabik)

	jednoslabičné		**dvouslabičné**		**tříslabičné**		**celkem**
	n	%	n	%	n	%	
audioknihy	812	77,6	231	22,1	4	0,4	1047
zpravodajství	518	65,8	254	32,3	15	1,9	787

Z hlediska slovních druhů tvoří zdaleka nejčastější kategorii anakruzí spojky (664 položek v audioknihách a 247 položek v rozhlasovém zpravodajství), především spojka *a* (468 a 118 výskytů), za níž až s výrazným odstupem následuje spojka *že* (53 a 42 výskytů). Desítky výskytů připadají také na zvratné *se* (25 položek v audioknihách a 70 ve zpravodajství) a na sponové sloveso *je* (29 a 32 položek); pro obě slova je mnohem častější postavení příklonky. Nejčastější dvouslabičnou anakruzí je spojka *ale* (71 a 15 výskytů; srov. zmínky právě o této spojce v citovaných pramenech z první poloviny 20. století). Za povšimnutí stojí i to, že v osmi případech je ve zkoumaném materiálu anakruze tvořena jen částí slova, a to ve slovech *aˈhoj* (2x), *aˈha* a *aˈjejej* a v cizích slovech *Alˈ Kajdá*, *bourgeoisie* [buržwaˈziː], *international* [ɪnterˈnešənḷ] a *Salute* [saˈluːte] (v názvu italského časopisu *Salute Naturale*).

Z výše uvedených 504 dvou- nebo tříslabičných anakruzí připadá drtivá většina (471) na slova synsémantická. Jejich zastoupení v obou analyzovaných žánrech ukazuje obrázek 1. Jak je patrné z předchozího odstavce, nejčastějším nepřízvučným dvouslabičným slovem je spojka *ale*; následují spojky *aby* (16), *nebo* (12), *jako* (9) a další. Celkově jsou druhým nejčastějším slovním druhem zájmena; nejčastější jsou tvary vztažného *který* (30), následují přivlastňovací *jeho* (8), *jejich* (5) a *její* (5) a s nižším výskytem i zájmena ukazovací (*toho*, *této*) a další. Zajímavý je rozdíl mezi oběma žánry v zastoupení předložek, které jsou výrazně častější v rozhlasovém zpravodajství. Nejvíce z nich je tvořeno

nepřízvučnou předložkou *podle* (37 výskytů) ve spojeních jako *podle* ˈ*mluvčího* ˈ*amerického* ˈ*velvyslanectví*; *podle* ˈ*odhadu* ˈ*energetiků*; *podle* ˈ*ministra* ˈ*průmyslu a* ˈ*obchodu*; *podle* ˈ*ženevských* ˈ*konvencí* apod. Druhou nejčastější je předložka *mezi* (10 výskytů), která se jako anakruze častěji objevuje uprostřed věty po prozodickém předělu, např. ˈ*Došlo k* ˈ*přestřelkám* | *mezi* ˈ*Chorvaty a* ˈ*Srby*; ˈ*Podle …* ˈ*průzkumu* | *mezi* ˈ*televizními* ˈ*diváky*, zřídka i na samém začátku věty. Nepřízvučná pomocná slovesa (sponová a modální) jsou většinou zastoupena tvary slovesa *být* (*bylo*, *bude*), méně často pak slovesa *mít* (*měli*) a *moci* (*může*, *mohli*). Jak naznačuje obrázek 1, zkoumaný materiál obsahuje jen jednotky výskytů dvouslabičných nepřízvučných částic (jedná se o slova *tedy*, *také* a *asi*).

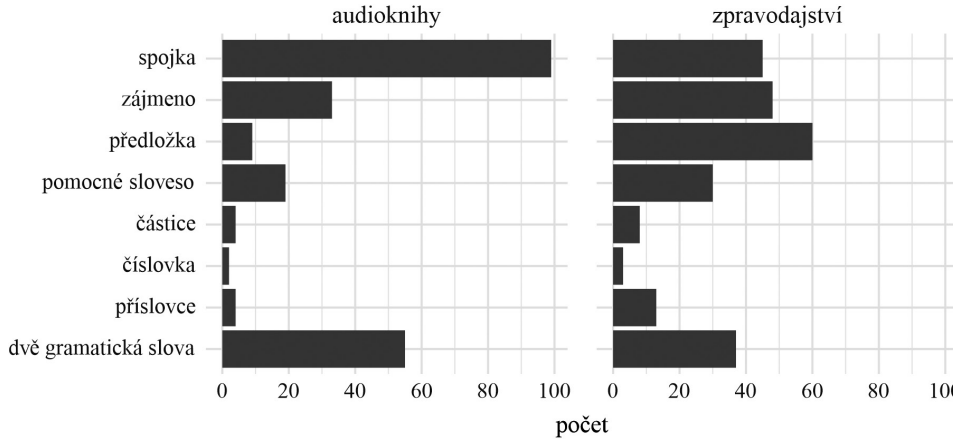

Obrázek 1: Počet dvou- a tříslabičných synsémantických anakruzí podle slovních druhů v audioknihách a rozhlasovém zpravodajství

Za podrobnější zmínku stojí číslovky, kde lze pozorovat dvě tendence. V audioknihách se dvakrát vyskytují tvary číslovky *jeden*, které však fungují spíše jako determinátory; v angličtině by se nejspíš použil neurčitý člen. Jedná se o větu ˈ*Ňákej* ˈ*vtipálek* | *jí* ˈ*do něj* ˈ*vepředu i* ˈ*vzadu* ‖ *jeden* ˈ*velkej* ˈ*kosočtverec* ˈ*vystřih*; a o větu začínající *Jedna* ˈ*kamarádka* ‖ ˈ*kterou jsem už* ˈ*dlouho* ˈ*neviděla*. Oproti tomu ve zpravodajských relacích nacházíme tři nepřízvučné dvouslabičné číslovky. První se týká uskupení G7, avšak název tohoto seskupení není v předchozím kontextu zmíněn; celá zpravodajská jednotka začíná následovně: ˈ*Zítra* ˈ*začne* ˈ*v Londýně* ˈ*sedmnáctý* | ˈ*světový* | ˈ*ekonomický* ˈ*summit* ‖ ˈ*vrcholná* ˈ*schůzka* | *sedmi* ˈ*hospodářsky* ˈ*nejmocnějších* ˈ*demokratických* ˈ*států*. Nepřízvučná realizace číslovky *sedmi* je proto z hlediska informační struktury spíše nečekaná. Zbývající položky s číslovkami se vyskytují ve zprávách ze sportu: ˈ*Olomouc* | ˈ*podlehla* ˈ*Opavě* ‖ *nula* ˈ*jedna* a ˈ*zvítězil nad …* ˈ*Lleytonem* ˈ*Hewittem* ‖ *šest* ˈ*čtyři* ‖ *čtyři* ˈ*šest* ‖ ˈ*a* ˈ*šest* ˈ*dva*. Z hlediska čistě informačního je poslední uvedený případ zajímavý, protože zatímco šestka je jako počet vítězných gamů v tenise kontextově implikována, novou a nepredikovatelnou informací je čtyřka na straně soupeře, která je však prozodicky potlačena. O konci této věty se třemi přízvučnými slabikami po sobě se zmíníme

v oddílu 4. Poslední skupinou synsémantických anakruzí jsou slova označená na obrázku 1 jako příslovce; zde se samozřejmě nejedná o „typická“ autosémantická příslovce, ale o příslovce zájmenná, modální či stavová (Waclawičová, 2010), jako např. *jenom*, *ještě*, *navíc*, *nikde*, *tady* či *zatím*.

Obrázek 1 obsahuje i početnou skupinu víceslabičných anakruzí, které nejsou tvořeny jedním, ale dvěma gramatickými slovy. Více než čtvrtina z nich (23) začíná spojkou *že* (např. ve spojeních *ˈvymysleli ‖ že je ˈdají ˈkaždého ˈzvlášť*; *ˈvím | že jsi ˈšikovná ˈs nožem*; *ˈoznámilo ‖ že za ˈvčerejší ˈakci ˈIzraelců*; *ˈdal také ˈnajevo ‖ že má ˈzájem ˈjednat*). 14 položek začíná spojkou *a* (např. *a to ˈdo doby*, *a jen ˈnevím*, *a s ním ˈpřehled*; ve třech případech jde o tříslabičné anakruze, např. *a jejich ˈrozhodnutí*). Dalších 11 položek začíná zvratným *se* nebo *si*, nejčastěji s následujícím zájmenem (např. *se mi ˈdařilo*, *se to ˈurčitě*, *si té ˈdýmky musí ˈnesmírně ˈcenit*; i zvratné *se* lze vysledovat ve tříslabičných anakruzích, jako ve větě *ˈnaděje | na ˈnalezení ˈživých ‖ se ale ˈkaždou chvíli ˈzmenšuje*). Pro doplnění patří mezi další dvouslabičné anakruze např. spojení *už jen ˈs mírným ˈnáskokem*, *jsme se ˈdozvěděli*, *byl dnes ˈslavnostně ˈuveden*, *co mu ˈpři mobilizaci ˈvodvedli*; mezi trojslabičné pak *více než ˈsedmdesát*, *kde bude ˈobžalován*, *to ještě ˈneznamená*, *který je ˈoznačován*.

U synsémantických slov není jejich nepřízvučná realizace nijak překvapivá, ačkoli i u nich bylo možné vypozorovat některé zajímavé a ne zcela očekávané tendence. Zajímavější jsou však z tohoto hlediska anakruze tvořené slovy plnovýznamovými. Celkově jich je ve zkoumaném materiálu 33, z toho 9 v audioknihách a 24 ve zpravodajstvích. Jen v jednom případě se jedná o tříslabičné nepřízvučné slovo, a to ve větě *ˈOstře sledovaný ˈduel | nabídne ˈosmaˈtřicáté ˈkolo ˈhokejové ˈTip-sport ˈextraligy*; z hlediska informační struktury se jedná o zvláštní sekvenci začínající rématem a končící tématem, kde prozodicky potlačené sloveso představuje přechod mezi rematickou a tematickou částí věty. Všechny ostatní tříslabičné anakruze byly tvořeny dvěma gramatickými slovy, jak je uvedeno v předchozím odstavci. Ačkoli to může působit kontraintuitivně, jako nejčastější autosémantický slovní druh se na počátku prozodické fráze jako anakruze vyskytují slovesa: 5 jich nacházíme v audioknihách a 12 ve zpravodajstvích. Deakcentování sloves obecně (tj. bez ohledu na postavení v rámci prozodické fráze a bez zvláštního zřetele k anakruzím) zkoumali podrobně Volín a Hanžlová (2024), kteří identifikovali osm potenciálních důvodů pro deakcentování autosémantických sloves. U anakruzí, tedy deakcentovaných slov na počátku prozodické fráze, se ve zde analyzovaném materiálu jedná v převážné většině o slovesa s oslabeným sémantickým obsahem, tedy o slovesa jako *být*, *mít*, *jít*, *stát se*, *dát*. Jako příklady lze uvést následující: *ˈTentokrát | byli ˈv letadle jen ˈzranění*; *Měla ˈpalčáky ‖ aby ˈzakryla ˈzmrzačenou ˈruku*; *ˈNapříklad ˈv Ostravě ‖ byly ˈnejvětší ˈoslavy | ˈtradičně ve ˈStodolní ˈulici*. Takovýchto anakruzí s autosémantickým (ale významově oslabeným) slovesem bylo celkově 12. Zbývajících pět případů připadá na slovesa, jejichž sémantický obsah je evokován předchozím textem nebo vyplývá ze znalostního kontextu; všechny tyto položky zároveň pocházejí ze zpravodajství. Evokování se vyskytuje ve zprávě, která začíná informací o tom, že v Iráku při násilnostech umírali lidé; poté následuje věta *ˈSebevražedný ˈútok | ˈu hranic ˈse Sýrií ‖ zabil ˈčtyři ˈamerické ˈvojáky*… Znalostní kontext je využíván při signálních hláškách na

počátku či na konci zpravodajské relace: ˈ*dobrý* ˈ*den* ‖ *a* ˈ*dobrý* ˈ*poslech* ‖ *přejí* ˈ*autoři*… a ˈ*deset a* ˈ*půl* ˈ*minuty po* ˈ*dvaadvacáté* ˈ*hodině* ‖ *končí* ˈ*rozhlasové* ˈ*noviny*… Zmíníme ještě jednu položku o sněhové kalamitě v Česku a setrvalém hustém sněžení. Po uvedení zprávy následuje věta ˈ*Těžký* ˈ*sníh* | *láme* ˈ*stromy* ‖ *které* ˈ*padají* ˈ*na silnice*; je zřejmé, že polámané stromy jsou součástí kontextu sněhové kalamity.

Další autosémantické anakruze jsou tvořeny slovy, která jsou součástí příslovečného určení, např. ˈ*zabavili* ˈ*komunisté* ‖ *v roce* ˈ*devatenáct set* ˈ*čtyřicet* ˈ*osm* nebo ˈ*předáci* … ˈ*Strany* ˈ*svobodných* ‖ *večer* ˈ*šokovali* ‖ *svým* ˈ*prohlášením*. Výhradně ve zpravodajství se jako anakruze objevuje adjektivum *dobrý*, a to v přáních jako *dobrý* ˈ*večer* či *dobrou* ˈ*noc*; je zřejmé, že tato nepřízvučná slova jsou opět relativně sémanticky vyprázdněná a predikovatelná z kontextu. Totéž platí pro poslední položky z audioknih, které zmíním: ˈ*patron* ˈ*kostela* ˈ*Nanebevzetí* ‖ *Panny* ˈ*Marie* ˈ*v Kostce* a ˈ*přišel jsem vás* ˈ*požádat* ˈ*o radu* ‖ *pane* ˈ*Holmesi*. Konečně stojí za zmínku poněkud odlišný případ, kde ve spojení jména a příjmení ve zpravodajstvích zůstává křestní jméno nepřízvučné, jako např. ve větě ˈ*Z Melbourne se* ˈ*aktuálně hlásí* | *Filip* ˈ*Šedivý*.

Analýza víceslabičných anakruzí v audioknihách a rozhlasových zpravodajstvích tedy ukazuje, že na počátku prozodické fráze zůstávají jako nepřízvučná s velkou převahou (ve více než 92 % všech položek) slova synsémantická. Slova autosémantická jsou jako anakruze mnohem méně častá a především podrobnější prozkoumání odhalilo, že se prakticky ve všech případech jedná o slova s oslabeným sémantickým obsahem nebo o slova evokovaná předchozím kontextem (kotextem) nebo vyvoditelná z kontextu znalostního. Až na výjimky (srov. zmíněné předložky *podle* a *mezi*) nelze usuzovat na významné rozdíly mezi oběma žánry. Není překvapivé, že tříslabičné anakruze jsou tvořeny spojením dvou (synsémantických) slov. Zkoumaný materiál obsahuje jen jediný případ tříslabičného nepřízvučného slova na počátku fráze, navíc autosémantického, byť si v takové pozici lze představit i synsémantická slova jako *alespoň*, *neboli* či *například*; taková se však ve zkoumaném vzorku neobjevila.

4. Jednoslabičné mluvní takty

Jak bylo zmíněno v úvodní části tohoto příspěvku, vyskytne-li se v řeči jednoslabičný mluvní takt, znamená to (necháme-li stranou takt finální v prozodické frázi, např. ˈ*byl na to* ˈ*úplně* ˈ*sám*), že se vedle sebe vyskytnou dvě přízvučné slabiky; hovoříme pak o střetu přízvuků. Jedná se o přízvukování příznakové, což dokazuje i to, že bylo formulováno *pravidlo proti střetu přízvuků* (Volín – Skarnitzl, 2018). Protože ke střetu přízvuků v běžné řeči dochází, nemůže toto pravidlo být striktní; můžeme však hovořit o jakési kvazi-univerzálii, protože mluvčí skutečně mají sklon se přízvuku na dvou sousedních slabikách různými způsoby vyhýbat. Korpusová analýza historického i současného jazykového materiálu v americké angličtině (Schlüter – Knappe, 2018) například odhalila, že před substantivem s přízvukem na první slabice se mnohem častěji vyskytuje dvouslabičné adjektivum než jednoslabičné (např. *wealthy people* spíše než *rich people*, *rapid movement* spíše než *quick* či *fast movement* apod.); jedná se tedy o strategii volby lexikálních jednotek. Prieto (2011) ukázala, že mluvčí katalánštiny přizpůsobují

umístění hranic prozodických frází tak, aby se střetu přízvuků vyhnuli; zde tedy jde o strategii prozodického plánování výpovědí. V angličtině se přesun přízvuku z kanonického umístění *thirˈteen* nebo *Japaˈnese* ve spojení *ˈthirteen ˈmen* či *ˈJapanese ˈmen* nazývá rytmickým pravidlem (*rhythm rule*; viz např. Hayes, 1984), ačkoli ani v tomto případě se nejedná o pravidlo absolutní.

Snahy o uchopení situací, které dnes nazýváme střetem přízvuků, u jazykovědců první poloviny dvacátého století jsou komplikovány především tím, že uvažují o hlavním i vedlejším přízvuku. Autoři typicky hovoří o přítomnosti důrazu: srov. např. dvě realizace věty *ˈPtám se vás ‖ ˈzda chcete ˈpřijít* a *ˈPtám se vás ‖ ˈzda ˈchcete ˈpřijít* (Trávníček, 1924, s. 34; v originále je na spojce v druhé větě umístěn přízvuk vedlejší). Každopádně platí, že se v češtině jednoslabičné mluvní takty vyskytují poměrně zřídka. Ondráčková (1962) uvádí jako nejčastější takty dvouslabičné (vyskytovaly se ve 40 % jejího řečového materiálu) a i tří- a čtyřslabičné takty byly častější než jednoslabičné, které se vyskytly v necelých 10 % všech případů. Připomeňme, že do jednoslabičných taktů nejsou započítány anakruze, které Ondráčková považuje za samostatné takty, jak bylo uvedeno výše. Podle Ondráčkové (1962) se jednoslabičné slovo jakožto samostatný takt může vyskytnout na začátku, uvnitř i na konci prozodické fráze, neformální pozorování však naznačují, že pravidlo o střetu přízvuků mluvčí porušují snadněji na konci prozodické fráze (Palková, 1994, s. 282; Volín – Skarnitzl, 2018). Ukazují to následující příklady:

ˈŘeditel ˈna závěr ˈpředstavil ˈplán ˈakce. (i když i zde lze vyslovit *ˈpředstavil plán ˈakce*)

Plán ˈakce nám ˈzásadně ˈchybí. (anakruze spíše než *ˈPlán ˈakce nám ˈzásadně ˈchybí.*)

ˈTakový plán ˈakce ˈfirmě ˈchyběl. (příklonka spíše než *ˈTakový ˈplán ˈakce ˈfirmě ˈchyběl.*)

Palková (1994, s. 282) uvádí, že jako samostatné mluvní takty mohou snadněji vystupovat jednoslabičná slova plnovýznamová a konkrétní; naopak samostatný přízvuk nemívají tradiční příklonky jako zvratná *si*, *se*. V promluvě s afektivním nábojem, zejména při pomalejším tempu, si však lze představit například větu *ˈTohle ˈsi ˈodskáčeš*. Právě mluvní tempo a další aspekty komunikační situace mohou přízvukování výrazně ovlivnit. Samostatným taktem se tak může stát i původní jednoslabičná předložka (Ondráčková, 1962, s. 63), např. ve větě *ˈHádali se ˈo ˈnesrozumitelných ˈvěcech*.

Jako v případě anakruzí začnu analýzu popisem celkových počtů, které zobrazuje tabulka 2. Zkoumaný řečový materiál obsahuje celkově 1542 jednoslabičných mluvních taktů a jejich počet v obou žánrech je téměř totožný, a to i v poměru vůči celkovému počtu taktů (7,1 % v audioknihách a 6,0 % ve zpravodajských relacích). Tabulka poukazuje na výrazně frekventovanější výskyt samostatných jednoslabičných mluvních taktů v audioknihách, tedy na situaci, kdy jednoslabičný takt tvoří celou prozodickou frázi. Část těchto taktů se vyskytuje v krátkých replikách v přímé řeči (např. ve výměně *ˈTamta? – ˈJo ‖ ˈtamta*), ale u většiny se jedná o specifické umělecké ztvárnění v kombinaci s emfází (např. *ˈje ‖ ˈfakt ˈhezkej*, kde za slovesem *je* následuje 500 ms dlouhá pauza; nebo *ˈteď | se ˈsehnula ˈpro koupací ˈčepici*, kde je *teď* realizováno se zřetelným melodickým stoupnutím). Podobné realizace lze najít i ve zpravodajství (např. *ˈenergetický ˈsektor ‖ ˈvšech | ˈdvaceti pěti ˈzemí…*; nebo *ˈZlín | ˈporazil ˈPlzeň…*).

Tabulka 2: Počet (n) a poměr zastoupení jednoslabičných taktů v audioknihách a rozhlasovém zpravodajství (rozděleno podle pozice v prozodické frázi)

	iniciální		mediální		finální		samostatné		celkem
	n	%	n	%	n	%	n	%	
audioknihy	178	22,8	73	9,4	422	54,2	106	13,6	779
zpravodajství	331	43,4	99	13,0	283	37,1	50	6,6	763

Nepoměr nacházíme i ve finální pozici, kde se jednoslabičné takty rovněž vyskytují častěji v audioknihách než ve zpravodajství. Celkový počet 705 finálních jednoslabičných taktů je však potřeba rozčlenit na takty stojící před pauzou a ty stojící na konci prozodické fráze či polofráze, kde řeč není přerušena; hranice je tedy signalizována melodicky a/nebo temporálně, ale nikoli pauzou. Přítomnost pauz je absolutně i poměrově opět častější v audioknihách (celkově 292 ze 422 položek) než ve zprávách (119 z 283 položek). Každopádně ani v jednom případě – ať už po finálním jednoslabičném taktu pauza následuje, či nikoli – neuvažujeme o střetu přízvuků (jedná se totiž v češtině o situaci „pravidelnou"), a proto se ani těmto položkám dále nebudu věnovat.

Než přistoupím k iniciálním a mediálním taktům, zmíním ještě zvláštní případy jednoslabičných mluvních taktů bez ohledu na pozici v prozodické frázi. Stejně jako se část slova mohla stát anakruzí (srov. výše uvedené slovo *bourgeoisie*), může být i samostatným taktem. Všechny takové položky se vyskytují v audioknihách. Kromě podobných cizích slov (např. *ordinaire* vysloveno jako [ˈordɪˈneːr]) se jedná o silně emfatická slova, kde každá slabika funguje jako samostatný takt, např. *sakra* [ˈsa ˈkra] nebo *páni* [ˈpaː ˈňɪ]. Naopak téměř výhradně ve zprávách se často jako jednoslabičné takty objevují (většinou) poslední slabiky zkratek, jako v názvu domény *.cz* [ˈceː ˈzet], agentury *ČTK* [ˈčeːteː ˈkaː], politické strany *ODS* [ˈoːdeː ˈʔes] nebo televizní společnosti *ZDF* [ˈcetdeː ˈʔef]. Následující odstavce se již zaměří na jednoslabičné takty v iniciální a mediální pozici; části slova ani zkratky nebudou zohledněny.

Stejně jako bylo možné očekávat, že anakruze budou převážně tvořeny slovy synsémantickými, mohli bychom předpokládat, že jednoslabičné takty budou převážně doménou slov autosémantických. Ukazuje se však, že situace je opačná: v audioknihách tvoří autosémantická slova pouhých 21,9 % a ve zpravodajstvích 24,2 % všech položek. Podrobnější údaje ukazuje obrázek 2. Na začátku prozodických frází jsou jednou z nejčastěji se vyskytujících autosémantických kategorií substantiva, ačkoli i zde jde jen o jednotky položek; je ale zajímavé prozkoumat podrobněji, o jaká substantiva se jedná. Deset ze čtrnácti podstatných jmen ve zpravodajských relacích nacházíme ve zprávách o počasí: *ˈtlak ˈbude ˈslabě ˈna vzestupu*; *ˈtlak ˈdnes ˈslabě ˈstoupne*; *ˈdéšť ˈzatím ˈzpůsobil*; *ˈnoc ˈbude ˈoblačná*… apod. Dalším příkladem je zpráva, v níž se hovoří o obcházení svatyně Kaaba v Mekce, načež následuje věta *ˈPouť ˈdo Mekky* ‖ *ˈpatří mezi ˈzákladní ˈpovinnosti ˈmuslima*. Ve všech těchto kontextech se tak jedná o zajímavý konflikt mezi prozodicky prominentní realizací, která navíc zahrnuje příznakový střet přízvuků, a slovem, které buď má oslabený sémantický obsah, nebo je predikovatelné z předcházejícího textu či znalostního kontextu. Mnohem méně příznakové by byly realizace jako *ˈtlak dnes ˈslabě ˈstoupne* (kdy dojde ke shluknutí následujícího slova do iniciálního taktu)

nebo jako *pouť ˈdo Mekky ‖ ˈpatří…* (kdy by se slovo *pouť* stalo anakruzí). Podobný prozodicko-sémantický konflikt je patrný i v audioknihách: jednoslabičné takty jsou tvořeny významově vyprázdněnými slovy, jako např. *ˈpan ˈŠportle ‖ ˈkráčel…*; *ˈpan ˈSmith ‖ ˈvypadal…*; *ˈden ˈza dnem*; *ˈnoc ˈza nocí*. Méně příznakově působí přízvučné vlastní (rodné) jméno následované příjmením, jako ve spojeních *ˈGeorge ˈBush* [dʒ͡ordʒ͡] nebo *ˈJacques ˈDerrida* [žak], vyskytující se ve větší míře ve zpravodajstvích. Obrázek 2 naznačuje, že přízvučná jednoslabičná slovesa na začátku frází se objevují jen v audioknihách. Ve třech případech jde o sloveso *vědět* (*ˈvíš ˈdobře*; *ˈvím ˈbezpečně*; *ˈvíš ˈco?*); další příklady jsou *ˈhrál ˈs náma jen ˈz nouze* nebo *ˈpil ˈmléko ˈv kuchyni*. Ve většině příkladů si lze snadno představit anakruzi (*víš ˈdobře*) nebo přimknutí následujícího slova či slov do jednoho taktu (*ˈhrál s náma jen ˈz nouze*). Iniciální akcentované číslovky jsou ve zpravodajstvích použity při oznamování výsledků zápasů (např. *ˈColorado ˈBuffalo ‖ ˈtři ˈdva*), zatímco v audioknihách se až na jednu výjimku jedná o časové údaje (např. *ˈdvě ˈhodiny ‖ ˈjsme se ˈspolečně ˈprocházeli*).

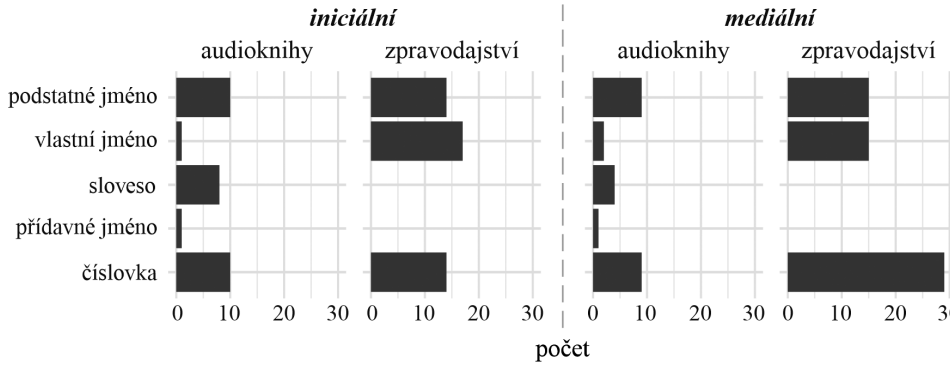

Obrázek 2: Počet jednoslabičných mluvních taktů tvořených autosémantickými slovy v audioknihách a rozhlasovém zpravodajství (rozděleno podle slovních druhů a pozice v prozodické frázi)

Číslovky stojí jako jednoslabičné takty nejčastěji uprostřed prozodické fráze. Typicky se jedná o součást rématu, kdy číselný údaj přináší v rámci zpravodajské relace nové informace: *ˈzabili ˈpět ˈpředpokládaných ˈčlenů … ˈhnutí*; *ˈúnosci ˈzajali ˈdva ˈturecké ˈřidiče*; *ˈmám ˈzaznamenáno ‖ ˈnějakých ‖ ˈpět ˈšest ˈpodobných ˈpřípadů*. Zároveň by však odlišné prozodické ztvárnění těchto vět bylo většinou suboptimální z hlediska informační struktury: kupříkladu realizace *ˈzabili pět ˈpředpokládaných ˈčlenů … ˈhnutí* (kdy se číslovka přikloní k předchozímu slovu) by sice byla rytmicky pravidelnější, ale významově defektní; realizace *ˈzabili ˈpět předpokládaných ˈčlenů … ˈhnutí* (kdy se číslovka stane hlavou mluvního taktu) by byla příznaková i rytmicky. U přízvučných substantiv v rámci prozodické fráze se situace zdá být odlišná: ve většině případů by realizace bez přízvuku byla rytmičtější a současně by nedocházelo k narušení informačního očekávání. Jako příklady srovnejme položky ze zpravodajství *ˈvyhlásili ˈstav ˈnouze* oproti *ˈvyhlásili stav ˈnouze*; *ˈpodivný ˈkrach ˈspolečnosti ˈvyšetřuje* oproti *ˈpodivný krach ˈspolečnosti ˈvyšetřuje*; *ˈpolicisté ˈsestavili ˈtým ˈspecialistů* oproti *ˈpolicisté ˈsestavili*

tým ˈ*specialistů* apod. Z audioknih vyberme spojení jako ˈ*pleskání* ˈ*strun* ˈ*o hmatník*; ˈ*když jsem* ˈ*o několik* ˈ*dní* ˈ*později* ˈ*obdržel*…; *a* ˈ*cítím* ˈ*chuť* ˈ*krve*. Často se jedná o slova, která lze vyvodit z předchozího textu nebo z širšího kontextu. Vlastní jména v rámci prozodické fráze není třeba blíže komentovat, platí pro ně totéž co na počátku fráze.

Není překvapivé, že jestli bude konkrétní slovo (jedno- či víceslabičné) realizováno s přízvukem, nebo nikoli, záleží na celé řadě faktorů. Předchozí odstavce naznačily, že jedním z nich je jistě informační struktura vět. Dalším faktorem je mluvní tempo, s nímž pracují kreativněji zejména profesionální herci v audioknihách. Jednu ukázku poskytuje obrázek 3, který zobrazuje spektrogram části výše již zmíněné věty s trváním přízvučných samohlásek. Slovo ˈ*nějakých* tvoří samostatnou prozodickou frázi (viz výše), což se projevuje zejména zpomalením v poslední slabice; slovo je proneseno poněkud váhavým způsobem, což se přenáší i na následující dvě slova, na oba jednoslabičné takty ˈ*pět* ˈ*šest*. Vokály v těchto slovech jsou výrazně delší než všechny ostatní přízvučné vokály. Ve zbývajících dvou taktech mluvčí poměrně výrazně zrychluje, a ačkoli je ˈ*případů* taktem finálním, nedochází k významnějšímu závěrovému zpomalení. Zatímco artikulační tempo taktu ˈ*nějakých* je 3,6 slabiky za sekundu, následující jednoslabičné takty vykazují tempo 2,0 a 2,1 slab/s a poslední dva takty 7,2 a 5,9 slab/s. Ačkoli trvání nelze v češtině považovat za korelát přízvučné slabiky (Skarnitzl, 2018), v uměleckém ztvárnění k souhře mezi trváním a přízvučností může dojít.

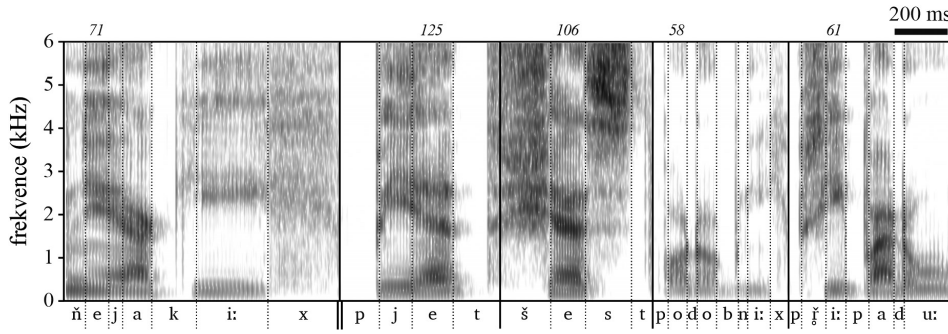

Obrázek 3: Spektrogram spojení ˈ*nějakých* ‖ ˈ*pět* ˈ*šest* ˈ*podobných* ˈ*případů* s vyznačenými hranicemi hlásek a slov a trváním přízvučně realizovaných samohlásek (v milisekundách)

Jak už bylo uvedeno výše, oproti očekávání jsou přibližně tři čtvrtiny všech jednoslabičných taktů tvořeny synsémantickými slovy. Ve výběru taktů z iniciálních a mediálních pozic je tomu podobně a celkově je synsémantických jednoslabičných přízvučných taktů 504; podrobnější přehled poskytuje obrázek 4. Na první pohled je patrné, že téměř polovina všech synsémantických slov (47,2 %) připadá na spojky a nejvíce z toho (174 z 238 spojek) na spojku *a*; tato spojka je tak jednoznačně nejčastější anakruzí (srov. výše v odd. 3) i jednoslabičným mluvním taktem. Drtivou většinu položek s přízvučnou spojkou *a* si lze snadno představit v nepřízvučné podobě (např. ˈ*kotví* | *mezi* ˈ*Jiráskovým* ˈ*mostem* ‖ *ˈa* ˈ*Mánesem*; ˈ*řekl* ˈ*Jindra* ‖ *ˈa* ˈ*odmlčel se*; *jako* ˈ*nezodpovědného* ‖ *ˈa* ˈ*rozhazovačného* ˈ*liberála*); za zmínku stojí i to, že uprostřed prozodické fráze se přízvučná spojka *a* v korpusu objevuje jen dvakrát.

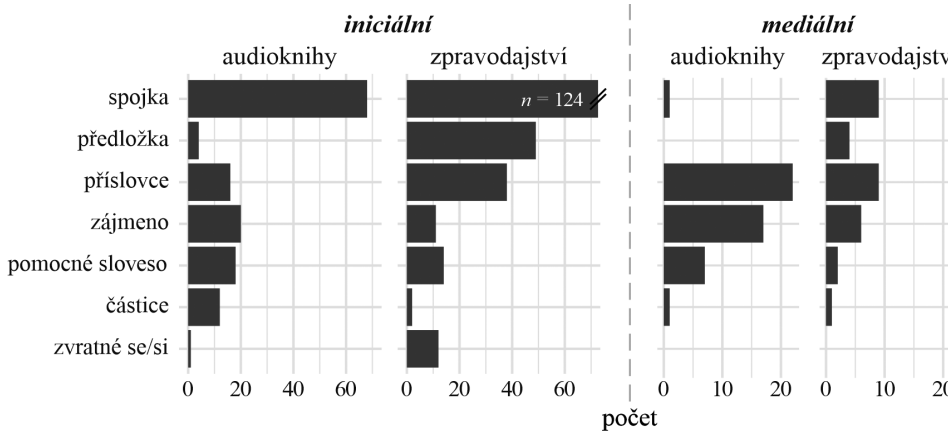

Obrázek 4: Počet jednoslabičných mluvních taktů tvořených synsémantickými slovy v audioknihách a rozhlasovém zpravodajství (rozděleno podle slovních druhů a pozice v prozodické frázi)

V obou žánrech a zároveň v obou pozicích se vyskytují synsémantická příslovce. Téměř polovina z celkového počtu 85 příslovcí připadá na *až*, *dnes* a *tak*. První z nich se v přízvučné podobě často vyskytuje v meteorologických zprávách, typicky na počátku prozodické fráze či polofráze, tzn. po prozodickém předělu (např. ˈ*nejvyšší teploty* ˈ*deset* | ˈ*až* ˈ*čtrnáct* ˈ*stupňů*;[2] ˈ*dosahuje* ˈ*vítr* | ˈ*až* ˈ*síly* ˈ*vichřice*). Slovo *dnes* se dle očekávání vyskytuje téměř výhradně ve zpravodajských relacích (viz studii Volín – Svatošová, v přípravě, která se právě na podrobnou analýzu tohoto slova zaměřuje). Většina těchto položek se nachází na počátku prozodické fráze (např. ˈ*evropský* ˈ*parlament* ‖ ˈ*dnes* ˈ*začne* ˈ*jednat*), ale lze se setkat i s mediálními přízvučnými realizacemi (např. ˈ*jaké* ˈ*události* ˈ*dnes* ˈ*doma* ‖ ˈ*i* ˈ*ve světě* ˈ*očekáváme*). Porušení pravidla o střetu přízvuků působí u obou zmíněných příslovcí emfaticky a příznakově: obě jsou jednoznačně predikovatelná z kontextu zpráv (*dnes*) nebo konkrétněji zpráv o počasí (*až* v údajích o rozpětí teplot či rychlosti větru). Obě příslovce si ve zmíněných úsecích snadno představíme bez přízvuku. Naopak přízvučné realizace příslovce *tak* nacházíme téměř výhradně v audioknihách a fungují vždy jako prostředek emfáze: ˈ*říkal jí* ‖ ˈ*že je tam* ˈ*půda* ˈ*tak* ˈ*bohatá* ‖ *že* ˈ*stačí* ˈ*pouze ji* ˈ*zorat*; ˈ*kniha* | ˈ*na kterou jsem se* ˈ*tak* ˈ*dlouho* ˈ*těšil*.

V obou žánrech a pozicích jsou zastoupena i přízvučná zájmena. Z 54 případů tvoří 14 zájmena ukazovací (např. ˈ*aby mohl* ˈ*sedět* | ˈ*vedle* ˈ*té* ˈ*dívky*; ˈ*sklon* | ˈ*k sebelítosti* ‖ ˈ*ten* ˈ*stahuje* ˈ*lidstvo* ˈ*dolů*) a 14 zájmena přivlastňovací (např. ˈ*možná* ˈ*odloží* ‖ ˈ*svou* ˈ*návštěvu* ˈ*Prahy*; ˈ*mám* ˈ*dojem* ‖ *že* ˈ*celý* ˈ*můj* ˈ*život je* ˈ*v troskách*). Tyto i další druhy zájmen ve svých přízvučných podobách většinou působí emfaticky a bylo by možné si představit i podoby nepřízvučné.

[2] U tohoto příkladu stojí za povšimnutí – z hlediska prozodického i informačně-strukturního – také přimknutí tříslabičného slova *teploty* do jednoho taktu se slovem *nejvyšší*.

Totéž platí i pro předložky, které jsou zastoupené s velkou převahou ve zpravodajských relacích na počátku prozodické fráze. Připomeňme, že jednoslabičné předložky bývají přízvučné, ale že se přízvuk zároveň může přesouvat na následující slovo; zde se jedná o situace, kdy jsou přízvukována slova obě, tedy předložka i po ní následující slovo. Zdá se, že k tomuto jevu dochází v podobných kontextech, které byly dokumentovány u přesunu přízvuku na slovo následující (viz oddíl 1 a podrobněji Skarnitzl, 2014). Z 57 položek je po předložce následující slovo ve 34 případech jiné slovo než substantivum, v 10 případech je následující slovo tříslabičné a ve 27 případech ještě delší (např. *ˈvarovali dnes ˈpřed ˈneratovickou ˈSpolanou*). Téměř až nepatřičně působí přízvuk na předložce i následujícím slově naopak tam, kde jde o krátké podstatné jméno: *ˈvyjednávání ‖ ˈo ˈcenu ˈzemního ˈplynu ˈs Ruskem*; *ˈdostanou ˈslevu ‖ ˈve ˈvýši ˈsvého ˈnynějšího ˈměsíčního ˈpaušálu*.

Podobně příznakový dojem vyvolává i většina dalších slov realizovaných jako samostatné mluvní takty; zde už uvedeme jen několik příkladů pomocných sloves (*ˈdobré ˈráno ‖ ˈje ˈstředa ‖ ˈtřináctého*; *ˈv budoucnu | ˈby ˈale ˈmohl ˈbonus ˈzískat*). Za zmínku stojí zvratné *se*, kde jde zřejmě alespoň částečně o idiosynkrasii konkrétního hlasatele, u nějž nacházíme téměř polovinu těchto položek (např. *ˈrakouští ˈsvobodní | ˈse ˈradují*; *ˈokolnosti ˈútoku | ˈse ˈdále ˈvyšetřují*). Emfaticky naopak většinou nepůsobí v audioknihách se vyskytující částice jako *ne* (*ˈne ˈz chamtivosti*), *byť* (*ˈnebožtíka ‖ ˈbyť ˈzpopelněného*) nebo *div* (*jsem ˈpři tom ˈdiv ˈnevypustila ˈduši*), které v těchto položkách bývají součástí rématu.

Doposud se popis jednoslabičných mluvních taktů zaměřoval na dvě po sobě následující přízvučné slabiky. Závěrem tohoto oddílu popíšu situace, kdy mluvčí v rámci jedné prozodické fráze realizovali tři nebo i více přízvučných slabik za sebou. K tomu došlo čtyřikrát v audioknihách a desetkrát ve zpravodajských relacích. Jeden z příkladů byl již zmíněn v oddílu 3, kde se jednalo o výčet sportovních výsledků (*čtyři ˈšest ‖ ˈa ˈšest ˈdva*); podobně se s vícečetným střetem přízvuků setkáme ve zprávách o počasí: *ˈmínus ˈjeden ‖ ˈaž | ˈplus ˈdva ˈstupně*; *ˈbude ˈkolem ˈplus ˈdvou ˈstupňů*; dokonce čtyři přízvučné slabiky se vyskytly ve větě *ˈteploty ‖ ˈminus ˈjeden | ˈaž ˈplus ˈtři ˈstupně*). Tři přízvuky se dvakrát objevily ve spojení *a to*: *ˈčtrnácté ˈkolo ‖ ˈa ˈto ˈve Zlíně*; *ˈnarodily ˈčtyři děti ‖ ˈa ˈto ˈv plzeňském*. Několik dalších položek, ze zpravodajství i z audioknih, obsahuje číslovky: *ˈpokladnu to ˈvyjde ‖ na ˈmiliardu | ˈa ˈpůl ˈkorun*; *ˈpět ˈdnů ˈdo odletu*; *ˈmám ˈzaznamenáno ‖ ˈnějakých ‖ ˈpět ˈšest ˈpodobných ˈpřípadů* (srov. obr. 3). Zcela výjimečnou realizaci pak představuje název společnosti SMP CZ, který byl jedním hlasatelem dvakrát pronesen s pěti po sobě následujícími přízvučnými slabikami: *ˈpodle ˈmluvčího ˈfirmy* [ˈʔes ˈʔem ˈpeː ˈceː ˈzet] ‖ *ˈPavla ˈKameníka*.

5. Obecná diskuse a závěr

Mohlo by se zdát, že umístění přízvuku v češtině je vyřešená otázka. Tato studie poukázala na dva aspekty přízvukování, které byly doposud zkoumány minimálně nebo vůbec. Prvním z nich jsou anakruze, jimž byl většinou pramenů připisován výhradně jednoslabičný charakter; starší zmínky o možnosti nepřízvučného dvouslabičného slova jako *ale*

na počátku prozodické fráze byly založeny jen na introspekci nebo na řeči zaslechnuté od jiných mluvčích, pozdější empirická zkoumání založená na analýze zvukových nahrávek výskyt takových slov nedokládají. Analýza anakruzí v korpusu audioknih a rozhlasového zpravodajství odhalila 27,5 % anakruzí delších než jedna slabika. Z těchto více než 500 položek byla značná většina dvouslabičných, téměř 20 trojslabičných, typicky zahrnujících dvě synsémantická slova. Synsémantická slova se jako nepřízvučná na počátku prozodických frází objevují výrazně častěji než slova autosémantická a i ta zpravidla mají oslabený význam nebo jsou kontextově predikovatelná. Druhým aspektem, na který se tento příspěvek zaměřil, jsou jednoslabičné mluvní takty nacházející se na počátku či uprostřed prozodické fráze, což vede k porušení tzv. pravidla o střetu přízvuků. V tomto postavení bylo možné na základě literatury (viz Palková, 1994) očekávat vyšší zastoupení autosémantických slov, analyzovaný řečový materiál však prokázal opačnou tendenci: 74 % jednoslabičných iniciálních či mediálních taktů ve zkoumaném materiálu připadlo na slova synsémantická. Zatímco u anakruzí byl jejich nepřízvučný charakter typicky v souladu s informační strukturou výpovědí nebo oslabenou sémantikou, prozodická prominence v kontextu střetu přízvuků působí velmi často proti informační struktuře (hovořili jsme o prozodicko-sémantickém konfliktu): i u autosémantických slov se totiž opět většinou jedná o slova kontextově zapojená nebo sémanticky vyprázdněná. Výjimku představovaly číslovky, které většinou vystupují v rematické části věty, a samozřejmě případy, kde je emfatické vyjádření na místě. Pro značnou část příkladů však platí, že bez přízvuku příslušného slova – tzn. kdyby se dané jednoslabičné slovo přiklonilo k předcházejícímu taktu nebo stalo anakruzí v taktu následujícím – by výpovědi mnohdy působily neutrálněji a z hlediska rytmického pravidelněji.

Jak už bylo naznačeno výše, přízvukování je ovlivněno řadou faktorů. Kromě informační struktury, na niž jsem u různých příkladů opakovaně poukazoval, bylo zmíněno i tempo a na obrázku 3 na konkrétním případě ilustrováno. Analýza jednoslabičných taktů zejména ve zpravodajských relacích odhalila jako další faktor idiosynkratické tendence konkrétního hlasatele (viz např. přízvukování zvratného *se*) nebo obecněji stereotypní způsob vyjadřování ve zpravodajských relacích; to se často týká z formálního hlediska typizovaných informací o počasí nebo o výsledcích sportovních zápasů. Je otázka (a děkuji recenzentovi za tuto poznámku), nakolik si profesionální mluvčí – ať už rozhlasoví moderátoři, nebo herci – při přípravě textů značí jejich prozodické aspekty, tedy frázování či umístění přízvuků; v některých zmíněných kontextech by větší pozornost těmto jevům ze strany mluvčích mohla být přínosná kvalitě sdělení. Dalším faktorem, který může ovlivnit přízvukování konkrétního slova, by mohl být i obecný hláskový kontext: například střet přízvuků ve výše uvedeném spojení *ˈtlak ˈdnes ˈslabě ˈstoupne* a s tím spojená mírně odsazená výslovnost slov *tlak dnes* může být mluvčím preferován ve srovnání s těsněji přimknutou výslovností a náročným souhláskovým shlukem [gdn].

Jednou z otázek pro navazující výzkum je percepční dopad jevů, jimž se tento článek věnoval. Příznakový dojem připisovaný zejména položkám zahrnujícím střet přízvuků byl v této studii nezbytně založen na vlastní poslechové analýze. Bylo by zajímavé zjistit, jestli se větší výskyt po sobě následujících přízvučných slabik v kontextech, kdy si střet přízvuků „nevyžaduje“ sémantika či informační struktura výpovědi, může u posluchačů

odrážet například v dojmu nepatřičné průbojnosti, tvrdošíjnosti nebo agresivity mluvčího. V každém případě je zřejmé, že nuance realizací lexikálního přízvuku budou fonetiky zajímat i nadále.

Zdroj financování
Studie byla podpořena projektem GA ČR 24-10905S Prozodické vyjádření informační struktury výpovědi v češtině.

Poděkování
Autor by rád poděkoval prof. Janu Volínovi a anonymním recenzentům za cenné podněty.

LITERATURA

Boersma, P. – Weenink, D. (2022): *Praat: Doing Phonetics by Computer, version 6.3*. Amsterdam: University of Amsterdam. www.praat.org

Cutler, A. (2005): Lexical stress. In: D. B. Pisoni – R. E. Remez (eds.), *The Handbook of Speech Perception*. Oxford: Blackwell Publishing, s. 264–289.

Daneš, F. (1957): *Intonace a věta ve spisovné češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Gordon, M. – Roettger, T. (2017): Acoustic correlates of word stress: A cross-linguistic survey. *Linguistics Vanguard*, 3, s. 1–11. https://doi.org/10.1515/lingvan-2017-0007

Hála, B. (1947): *Hlas – řeč – sluch*. Praha: Česká grafická unie.

Hayes, B. (1984): The phonology of rhythm in English. *Linguistic Inquiry*, 15 (1), s. 33–74.

Churaňová, E. (2014): The consonantal-vocalic structure of the Czech word and stress group. *Acta Universitatis Carolinae Philologica*, 2014 (1), s. 79–90.

Janota, P. – Palková, Z. (1974): The auditory evaluation of stress under the influence of context. In: M. Romportl – P. Janota (eds.), *Acta Universitatis Carolinae Philologica: Phonetica Pragensia, 4*. Praha: Universita Karlova, s. 29–59.

Král, J. (1909): *Česká prosodie*. Praha: Nakladatelství J. Otty.

Mathesius, V. (1931): K dynamické linii české věty. *Časopis pro moderní filologii*, 17 (1–2), s. 71–81.

Ondráčková, J. (1954a): O mluvním rytmu v češtině. *Slovo a slovesnost*, 15 (1), s. 24–29.

Ondráčková, J. (1954b): O mluvním rytmu v češtině. *Slovo a slovesnost*, 15 (4), s. 145–157.

Ondráčková, J. (1962): Contribution to the question concerning the rhythmical units in Czech. *Phonetica*, 8, s. 55–72.

Palková, Z. (1994): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Karolinum.

Palková, Z. (2013): Prozodické vlastnosti češtiny ve vztahu k mezislovnímu sandhi. In: O. Uličný – M. Prošek (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny, 5: K české fonetice a pravopisu*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 106–118.

Palková, Z. – Volín, J. (2003): The role of F0 contours in determining foot boundaries in Czech. In: M. J. Solé – D. Recasens – J. Romero (eds.), *Proceedings of 15th International Congress of Phonetic Sciences*. Barcelona: International Phonetic Association, s. 1783–1786.

Prieto, P. (2011): Prosodic effects on phrasing: Clash avoidance in Catalan. *Lingua*, 121, s. 1923–1933. https://doi.org/10.1016/j.lingua.2010.12.007

Schlüter, J. – Knappe, G. (2018): Synonym selection as a strategy of stress clash avoidance. In: S. Hoffmann – A. Sand – S. Arndt-Lappe – L. M. Dillmann (eds.), *Corpora and Lexis*. Leiden: Brill Rodopi, s. 69–105.

Skarnitzl, R. (2014): O slovním přízvuku na jednoslabičných předložkách v češtině. *Naše řeč*, 97 (2), s. 78–91.

Skarnitzl, R. (2018): Fonetická realizace slovního přízvuku u delších slov v češtině. *Slovo a slovesnost*, 79 (3), s. 199–216.

Skarnitzl, R. – Volín, J. (2019): The effect of durational cues on the reassignment of a syllable in the metrical structure of Czech sentences. In: S. Calhoun – P. Escudero – M. Tabain – P. Warren (eds.), *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences: Melbourne, Australia 2019*. Melbourne: International Phonetic Association, s. 2891–2895.
Tilsen, S. (2012): Utterance preparation and stress clash: Planning prosodic alternations. In: S. Fuchs – M. Weirich – D. Pape – P. Perrier (eds.), *Speech Planning and Dynamics*. Berlin: Peter Lang, s. 115–150.
Trávníček, F. (1924): *Příspěvky k nauce o českém přízvuku*. Brno: Filosofická fakulta Masarykovy university v Brně.
Volín, J. (2008): Z intonace čtených zpravodajství: výška první slabiky v taktu. *Čeština doma a ve světě*, 2008 (1–2), s. 89–96.
Volín, J. – Hanžlová, A. (2024): Deaccented verb as an element in the utterance information structure. In: *Proceedings of Speech Prosody 2024*. Leiden: International Speech Communication Association, s. 911–915. https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2024-184
Volín, J. – Skarnitzl, R. (2018): *Segmentální plán češtiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
Volín, J. – Skarnitzl, R. (2020): Accent-groups vs. stress-groups in Czech clear and conversational speech. In: *Proceedings of Speech Prosody 2020*. Tokyo: International Speech Communication Association, s. 695–699. https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2020-142
Volín, J. – Skarnitzl, R. (2022): The impact of prosodic position on post-stress rise in three genres of Czech. In: *Proceedings of Speech Prosody 2022*. Lisbon: International Speech Communication Association, s. 505–509. https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2022-103
Volín, J. – Svatošová, M. (v přípravě): Zvuková podoba a informační status příslovce *dnes* v rozhlasových zpravodajstvích.
Volín, J. – Šturm, P. – Skarnitzl, R. – Bořil, T. (2024): *Prosodic Phrase in Spoken Czech*. Praha: Karolinum.
Waclawičová, M. (2010): Příslovce (adverbia). In: V. Cvrček a kol., *Mluvnice současné češtiny, 1: Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum, s. 274–281.
Wickham, H. (2016): *ggplot2: Elegant Graphics for Data Analysis*. Second edition. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-24277-4

Radek Skarnitzl
Fonetický ústav FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
Radek.Skarnitzl@ff.cuni.cz

Tento článek je volně přístupný na základě licence *Creative Commons Uveďte původ 4.0 Mezinárodní veřejná licence*, která umožňuje používání, šíření a reprodukci článku za podmínky, že původní článek bude řádně citován. Licenční podmínky jsou dostupné zde: https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.cs